



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Citizenship of young people

Geboers, E.A.M.

Publication date
2014

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Geboers, E. A. M. (2014). *Citizenship of young people*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Chapter 7

Samenvatting

De constatering van een verminderde interesse en aandacht voor maatschappelijke vraagstukken en een afname van burgerschapskennis onder jongeren heeft de afgelopen decennia tot meer aandacht voor burgerschap van jongeren geleid (Coleman, 1993; Niemi, Sanders, & Wittington, 2005). Om de betrokkenheid en een adequaat functioneren van jongeren in de maatschappij te bevorderen wordt door wetenschappers (Abowitz & Harnish, 2006; Arthur, Davies, & Hahn, 2008; Oser & Veugelers, 2008; Schuitema, Ten Dam, & Veugelers, 2008; Torney-Purta, 2002; Westheimer, 2008) beargumenteerd dat jongeren kennis moeten verwerven over democratie en sociaal gedrag, moeten leren reflecteren op maatschappelijke vraagstukken, kritische ideeën moeten kunnen formuleren, vaardigheden moeten leren voor maatschappelijke participatie en de bereidheid moeten ontwikkelen tot het nemen van sociale verantwoordelijkheid, het zich aanpassen aan anderen en tot actieve deelname aan de samenleving. De huidige westerse maatschappij vereist dat jongeren zich dergelijke competenties eigen maken omdat deze bijdragen aan het adequaat functioneren van individuen in een pluriforme maatschappij, alsmede aan sociale cohesie en de gemeenschappelijke perspectieven tussen mensen in de samenleving (Dijkstra, 2012; Oser & Veugelers, 2008; Peschar, Hooghoff, Dijkstra, & Ten Dam, 2010).

Het begrip burgerschap heeft in de literatuur vooral betrekking op de formele politieke participatie van mensen (zoals stemmen, vertrouwen in de overheid, en politiek-democratische kennis). Deze politieke oriëntatie op burgerschap wordt de laatste jaren echter verbreed met een sociale oriëntatie die het interpersoonlijke leven van mensen omvat, zoals de sociale relaties tussen mensen, gedeelde waarden en normen, culturele symbolen en betrokkenheid bij de eigen leefomgeving (Oser & Veugelers, 2008). Bij beide oriëntaties worden aanpassingsgerichte en kritische vormen van burgerschap onderscheiden (Leenders, Veugelers, & De Kat, 2008; Westheimer & Kahn, 2004).

De school is een van de plaatsen waar jongeren burgerschapscompetenties kunnen leren en oefenen (Biesta, 2011; Lawy & Biesta, 2006; Parker, 2003; Torney-Purta, 2002). In hoeverre scholen hun pedagogische doelen op dit terrein ook daadwerkelijk bereiken is echter zo goed als onbekend. In Nederland zijn er verschillende benaderingen van burgerschapseducatie en ontbreekt een wettelijk gedefinieerd kader voor burgerschapseducatie met bijbehorende onderwijsmethoden en materialen (Peschar et al., 2010). Om de kracht van een gekozen benadering te beoordelen is inzicht nodig in de burgerschapscompetenties van leerlingen, de ontwikkeling van deze competenties en de bijdrage die de school daaraan kan leveren.

Dit proefschrift heeft als doel om inzicht te bieden in de burgerschapscompetenties van jongeren in het primair en voortgezet onderwijs in Nederland en de rol die burgerschapseducatie daarin kan spelen. Om burgerschap van jongeren te begrijpen wordt in het proefschrift uitgegaan van het dagelijks leven van jongeren en de sociale praktijken waarin hun burgerschap is gesitueerd. In het onderzoek staat een brede oriëntatie op burgerschap centraal, waarin zowel politieke als sociale aspecten en zowel aanpassingsgerichte als kritische aspecten worden meegewogen. Een dergelijk nauwkeurig begrip van de burgerschapscompetenties van leerlingen kan scholen handvatten bieden voor het afstemmen van hun onderwijsdoelen en strategieën op de feitelijke burgerschapscompetenties van leerlingen. De studies die in dit proefschrift worden gepresenteerd kunnen daarmee bijdragen aan de verdere verbetering van burgerschapseducatie.

1 STUDIE 1: EFFECTEN VAN BURGERSCHAPSEDUCATIE

In dit proefschrift wordt gerapporteerd over vier studies met elk een eigen onderzoeksvraag. De eerste studie betreft een literatuurreview over de effecten van burgerschapseducatie (beschreven in hoofdstuk 2). De vraag die hierin centraal stond was:

Wat zijn de effecten van burgerschapseducatie op de burgerschap van leerlingen?

In totaal werden 28 effectstudies onderzocht uit de periode 2003 tot 2009. Er zijn vier typen burgerschapseducatie onderscheiden: 1) curriculum binnen de school, waarin burgerschapseducatie vorm krijgt via officiële programma's en onderwijsmethoden; 2) curriculum buiten de school, waarin burgerschapseducatie vorm krijgt via een verplicht curriculum dat buitenschools plaatsvindt, zoals excursies; 3) pedagogisch klimaat, waarin burgerschapseducatie deel uitmaakt van de organisatie van het onderwijsleerproces in de klas en vorm krijgt via het klassenklimaat; en 4) extracurriculaire activiteiten, waarin burgerschapseducatie vorm krijgt via vrijwillige activiteiten zoals 'service learning'. Van deze typen burgerschapseducatie zijn effecten gevonden op de competenties van de leerlingen (attituden, vaardigheden, reflectie, kennis en gedrag) in relatie tot de sociale taken die zij worden geacht te vervullen in hun dagelijks leven (democratisch handelen, maatschappelijk verantwoord handelen, omgaan met conflicten en omgaan met verschillen). De resultaten laten zien dat bepaalde typen burgerschapseducatie van toegevoegde waarde kunnen zijn voor de burgerschapontwikkeling van leerlingen. Vooral het pedagogische klimaat, waar positieve relaties tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten worden bevorderd, waar leerlingen sociaal democratische ervaringen opdoen en hun burgerschapscompetenties verder kunnen ontwikkelen. Daarnaast blijkt dat ook een formeel curriculum voor burgerschapseducatie in scholen dat bestaat uit officiële materialen en lespakketten zoals bepaalde programma's of projecten, een effectieve manier kan zijn om de politieke burgerschapsattituden en –kennis van leerlingen te bevorderen. De effecten van vrijwillige extracurriculaire activiteiten zoals een maatschappelijke stage (service learning) en verplichte buitenschoolse activiteiten zoals excursies gericht op de bevordering van burgerschap, zijn minder eenduidig. De resultaten laten zien dat deze typen activiteiten wel enig effect hebben op de politieke attituden en het burgerschapsgedrag van leerlingen, maar nauwelijks of zelfs negatieve effecten laten zien op hun burgerschapskennis.

De effecten van burgerschapseducatie zijn tot op heden voornamelijk onderzocht via cross-sectionele onderzoeksdesigns, maar we zien wel dat er steeds meer longitudinaal onderzoek wordt gedaan. Op basis van longitudinale studies kunnen uitspraken worden gedaan over de ontwikkeling van burgerschap van jongeren in de tijd. De huidige stand van zaken in het onderzoek naar burgerschapseducatie laat nog nauwelijks uitspraken toe over de ontwikkeling van burgerschapscompetenties van verschillende groepen leerlingen in relatie tot onderwijs. Daarmee blijft de vraag bestaan wat effectieve onderwijspraktijken zijn voor welke groepen jongeren. Ondanks indicaties dat het pedagogische klimaat en het officiële curriculum in de school succesvol kunnen zijn voor het bevorderen van de burgerschapscompetenties van leerlingen, maakt de verrichte review bovenal duidelijk dat het nog niet mogelijk is om specifieke conclusies te trekken over de effecten van burgerschapseducatie.

2 STUDIE 2: BURGERSCHAPSORIËNTATIES EN KENNISDOMEINEN

De tweede studie betreft de ontwikkeling en validering van een overkoepelend kader voor het begrijpen van de burgerschapscompetenties van de leerlingen (beschreven in hoofdstuk 3). In dit hoofdstuk werd een antwoord gegeven op de tweede onderzoeksvraag:

Wat zijn de burgerschapsoriëntaties en kennis van leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs en welke leerlingkenmerken kunnen de verschillen tussen leerlingen verklaren?

De burgerschapscompetenties van 7.768 leerlingen tussen de 11 en 16 jaar, van 38 scholen voor primair en voortgezet onderwijs, werden gemeten met de vragenlijst Burgerschapscompetenties ontwikkeld door Ten Dam, Geijssel, Reumerman en Ledoux (2011). Vervolgens werden deze burgerschapscompetenties geclusterd in vier burgerschapsoriëntaties (maatschappelijke interesse, prosociale bekwaamheid, reflectief denken en assertiviteit) en twee kennisdomeinen (maatschappelijke kennis en interpersoonlijke kennis). De oriëntatie 'maatschappelijke interesse' gaat over de bereidheid om onderdeel uit te maken van de samenleving en verantwoordelijkheid te nemen voor andere mensen in de samenleving. 'Prosociale bekwaamheid' wordt gevormd door de vaardigheden die nodig zijn voor sociale communicatie en het zich kunnen aanpassen aan de praktijken en gewoonten van anderen in de maatschappij en door bekendheid met sociale regels. 'Reflectief denken' heeft betrekking op kritisch nadenken over maatschappelijke vraagstukken en sociale structuren en over discriminatie in de samenleving en op het proberen te begrijpen van sociale relaties. De burgerschapsoriëntatie die we met de noemer 'assertiviteit' hebben aangeduid betreft, ten slotte, de vaardigheid om op te komen voor de eigen mening en om eigen ideeën en opvattingen te formuleren. De twee onderscheiden kennisdomeinen hebben enerzijds betrekking op kennis van de democratische principes in de samenleving ('maatschappelijke kennis') en anderzijds op kennis van de geldende waarden, gedragsregels en alledaagse sociale manieren ('interpersoonlijke kennis').

De leerlingen in deze studie laten een relatief hoge mate van maatschappelijke interesse zien en rapporteren een relatief hoge mate van prosociale bekwaamheid. Ook achten leerlingen zichzelf redelijk in staat tot reflectief denken over maatschappelijke vraagstukken. Verder laten de resultaten zien dat leerlingen zichzelf relatief goed achten in het vormen en formuleren van eigen meningen. Daarnaast blijken de leerlingen zowel over maatschappelijke kennis als over interpersoonlijke kennis te beschikken. De resultaten laten verder zien dat meisjes een hogere score behalen dan jongens op de meeste burgerschapsoriëntaties en kennisdomeinen, behalve als het gaat om 'assertiviteit'. Leerlingen van etnische minderheden schatten zichzelf over het algemeen hoger in op de burgerschapsoriëntaties dan de leerlingen van autochtone herkomst, terwijl de Nederlandse autochtone leerlingen hogere prestaties laten zien op de beide kennisdomeinen. Verder behalen leerlingen in de lagere onderwijsniveaus (vmbo) over het algemeen een lagere score op de burgerschapsoriëntaties en beide kennisdomeinen dan leerlingen in het primair onderwijs of in de hogere onderwijsniveaus (havo/vwo). Opvallend is dat participatie van leerlingen in maatschappelijke- of schoolactiviteiten, hun betrokkenheid bij het nieuws en hun perceptie van het schoolklimaat in beperkte mate positief samenhangen met hun burgerschapsoriëntaties, maar negatief met hun burgerschapskennis. Al met al schetst het verrichte onderzoek een positief beeld van de staat van de burgerschapscompetenties van de leerlingen in Nederland. Het ontwikkelde kader voor burgerschapsoriëntaties en kennisdomeinen kan scholen helpen om doelen te formuleren die zijn gerelateerd aan de feitelijke burgerschapscompetenties van verschillende groepen leerlingen.

3 STUDIE 3: TYPOLOGIE VAN BURGERSCHAP

De derde studie (beschreven in hoofdstuk 4) betreft een presentatie van vier typen burgerschap van leerlingen. De typen kunnen docenten handvatten bieden om verschillende vormen van burgerschap bij hun leerlingen te herkennen en daarop hun onderwijs af te stemmen. De volgende onderzoeksvraag stond daarbij centraal:

Welke typen burgerschap kunnen worden onderscheiden in het primair en voortgezet onderwijs en zijn deze typen te relateren aan de individuele kenmerken van de leerlingen en de schoolniveaus?

De vier typen burgerschap werden geconstrueerd op basis van de antwoordpatronen van 7.768 leerlingen tussen de 11 en 16 jaar op de vier burgerschapsoriëntaties en de twee kennisdomeinen beschreven in hoofdstuk drie. De vier typen werden gevalideerd aan de hand van een grote steekproef van leerlingen uit het primair en voortgezet onderwijs (Cool⁵⁻¹⁸, 2009).

De vier typen zien er als volgt uit:

1. Toegewijd burgerschap. Deze leerlingen rapporteren een hoge mate van bereidwilligheid en de bekwaamheid om te participeren in de maatschappij. Ze reflecteren op maatschappelijke vraagstukken en formuleren hierover hun eigen ideeën. Deze groep toegewijde burgers bevat relatief veel jonge meisjes met een niet-Nederlandse achtergrond. Ze rapporteren over het algemeen een positieve perceptie van het schoolklimaat en een relatief hoge mate van betrokkenheid bij het nieuws, en participeren naar eigen zeggen actief in hun dagelijkse omgeving.
2. Onverschillig burgerschap. Deze leerlingen rapporteren een relatief lage mate van bereidwilligheid en bekwaamheid om bij te dragen aan en te participeren in de maatschappij. Ze reflecteren weinig op maatschappelijke vraagstukken en komen weinig op voor de eigen mening. Deze groep bezit daarnaast weinig burgerschapskennis in vergelijking met andere leerlingen. Vooral oudere jongens van autochtone herkomst representeren dit type burgerschap. Leerlingen in het type 'onverschillig burgerschap' hebben over het algemeen een negatievere perceptie van het schoolklimaat van hun school, zijn van alle typen het minst betrokken bij het nieuws en participeren het minst in maatschappelijke of schoolactiviteiten.
3. Gemiddeld burgerschap. Deze leerlingen rapporteren een gemiddelde mate van bereidheid en bekwaamheid om bij te dragen aan en te participeren in de maatschappij. Ze hebben echter weinig neiging om publiekelijk op te komen voor de eigen mening. Deze leerlingen vormen de grootste groep en bestaat uit meisjes en jongens van verschillende leeftijden en van verschillende herkomst. Ze zijn in vergelijking met andere leerlingen over het algemeen gemiddeld betrokken bij het nieuws en participeren ook gemiddeld in activiteiten binnen en buiten de school. Ze hebben over het algemeen een positieve perceptie van het schoolklimaat.
4. Zelfverzekerd burgerschap. Van alle typen blijken deze leerlingen over de meeste maatschappelijke kennis te beschikken en behalen zij een hoge score als het gaat om het opkomen voor hun eigen mening. Deze 'zelfverzekerde' burgers reflecteren naar eigen zeggen echter nauwelijks op maatschappelijke vraagstukken. Het gaat bij deze groep leerlingen om relatief oudere jongens met een algehele negatieve perceptie van het schoolklimaat, relatief weinig betrokkenheid bij het nieuws en een relatief geringe participatie in maatschappelijke of schoolactiviteiten.

De resultaten laten verder zien dat het toegewijd type burgerschap het meest voorkomt in het primair

onderwijs. Het onverschillige type burgerschap komt het meest voor in het vmbo, terwijl we het zelfverzekerde type burgerschap het meest aantreffen in havo en vwo.

4 STUDIE 4: ONTWIKKELING VAN BURGERSCHAPSCOMPETENTIES

In hoofdstuk vijf wordt gerapporteerd over de vierde studie. In deze studie wordt inzicht geboden in de ontwikkeling van de burgerschapscompetenties van leerlingen gedurende de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs. Uit de literatuur komt naar voren dat er weinig longitudinaal onderzoek beschikbaar is dat inzicht geeft in de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. In dit hoofdstuk werd een antwoord gegeven op de volgende onderzoeksvraag:

Hoe verloopt de ontwikkeling van de burgerschapscompetenties van leerlingen gedurende de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs en welke kenmerken van scholen en leerlingen kunnen de ontwikkelingsverschillen verklaren?

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden werd longitudinale data verzameld over de burgerschapscompetenties van leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs. De longitudinale rapportage in dit hoofdstuk betreft de burgerschapscompetenties van 2.224 leerlingen van 23 scholen voor voortgezet onderwijs. De data is verzameld gedurende drie schooljaren. De burgerschapscompetenties van de leerlingen werden geanalyseerd volgens het kader voor burgerschapsoriëntaties en kennisdomeinen dat is beschreven in hoofdstuk 3.

Uit de analyses komt naar voren dat de burgerschapscompetenties van leerlingen in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs veranderen, maar deze veranderingen zijn niet altijd positief:

1. 'Maatschappelijke interesse' en 'reflectief denken' nemen over het algemeen af;
2. 'Maatschappelijke kennis' neemt toe, terwijl de ontwikkeling van 'interpersoonlijke kennis' enigszins afneemt, en
3. 'prosociale bekwaamheid' en 'assertiviteit' veranderen niet in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs.

De resultaten laten zien dat leerlingen van etnische minderheden en leerlingen van de havo en het vwo zich meer ontwikkelen in 'reflectief denken' dan leerlingen met een autochtone herkomst en leerlingen van het vmbo. Ook leerlingen die naar eigen zeggen actief participeren in de maatschappij en betrokken zijn bij het nieuws, ontwikkelen zich relatief meer wat betreft 'reflectief denken'. Meisjes en leerlingen van niet-Nederlandse herkomst ontwikkelen meer sociale interesse dan andere leerlingen. Daarnaast verwerven meisjes in de loop van de tijd iets meer interpersoonlijke kennis dan jongens. Leerlingen van de havo en het vwo ontwikkelen over het algemeen een hoger kennisniveau dan leerlingen van het vmbo. Ten slotte werden geen of zeer kleine verschillen gevonden tussen scholen met betrekking burgerschapscompetenties van hun leerlingen.

5 DISCUSSIE EN CONCLUSIE

In hoofdstuk zes worden de bevindingen van dit proefschrift bediscussieerd en de belangrijkste conclusies getrokken. Daarnaast worden er aanbevelingen gegeven voor de relevantie van dit onderzoek voor burgerschapseducatie en toekomstig onderzoek.

5.1 Burgerschapscompetenties en ontwikkeling

Vanuit een brede oriëntatie op burgerschapscompetenties is in dit proefschrift een kader voor burgerschapsoriëntaties en –kennisdomeinen ontwikkeld en wetenschappelijk valide gebleken. Met de studies die vanuit dit kader ten behoeve van dit proefschrift zijn verricht, is het inzicht in de burgerschapscompetenties van leerlingen in Nederland vergroot. Zo wordt met dit proefschrift een belangrijke stap gezet naar meer systematisch onderzoek naar burgerschapscompetenties en burgerschapspraktijken van jongeren. Daarnaast kan het ontwikkelde kader van praktische betekenis zijn voor scholen. Met de kennis van de burgerschapsoriëntaties en kennisdomeinen en de mogelijkheid om niet alleen individuele maar ook groepspatronen in burgerschapscompetenties te onderscheiden, kunnen onderwijsdoelen naar verwachting specifiek worden afgestemd op de burgerschapscompetenties van leerlingen en de ontwikkeling hierin.

Het verrichte onderzoek schetst een positief beeld van de burgerschapscompetenties van leerlingen in Nederland. Internationaal en Nederlands onderzoek naar de burgerschapscompetenties van leerlingen lieten geen eenduidige resultaten zien. Een internationale validering van het kader van burgerschapsoriëntaties en –kennisdomeinen is nodig om de resultaten tussen landen beter vergelijkbaar te maken. Internationale vergelijkingen kunnen inzicht bieden in de verschillende burgerschapscompetenties die zich ontwikkelen in verschillende sociaal-culturele contexten. In toekomstig onderzoek zou tevens kwalitatief onderzoek een plaats moeten krijgen - zoals het gebruik van interviews of hardop denkprotocollen - om verschillende interpretaties van burgerschap en verschillende ervaringen van leerlingen in een samenleving beter te kunnen begrijpen. Bovendien verdient het aanbeveling om in toekomstig onderzoek tevens informatie te verzamelen bij ouders, leerkrachten en leeftijdsgenoten om een completer beeld te krijgen van de burgerschapscompetenties van leerlingen.

De ontwikkeling van de burgerschapscompetenties vertoont een 'dip' bij leerlingen rond de 14-15 jaar. Andere studies lieten hierop vergelijkbare resultaten zien (Cleaver, Ireland, Kerr, & Lopes, 2005; Keating, Kerr, Benton, Mundy, & Lopez, 2010). Toekomstig onderzoek moet echter uitwijzen of de gerapporteerde negatieve ontwikkeling van leerlingen in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs in Nederland positief omhoog als leerlingen ouder worden. Ook de verschillende typen burgerschap die zijn gevonden bij verschillende leeftijdsgroepen leiden tot de vraag in hoeverre –bijvoorbeeld- 'onverschillig burgerschap' zich kan ontwikkelen naar 'toegewijd burgerschap'. Vervolgonderzoek zou zich bij voorkeur moeten richten op de burgerschapscompetenties van jonge en wat oudere leerlingen (16 jaar en ouder) om een vollediger beeld te krijgen van burgerschapsontwikkeling van leerlingen.

5.2 Burgerschapseducatie

De verschillen tussen leerlingen in havo, vwo en vmbo laten zien dat vmbo-leerlingen over het algemeen de laagste scores behalen op zowel de burgerschapsoriëntaties als op de burgerschapskennis. Daarenboven is burgerschap van leerlingen in het vmbo meer gericht op gepast sociaal en sociaal verantwoordelijk gedrag, terwijl burgerschap van leerlingen in havo en vwo meer is gericht op autonoom en kritisch nadenken. Deze bevindingen roepen vragen op over het Nederlandse onderwijssysteem. Naast indicaties dat de cognitieve mogelijkheden van de leerlingen een rol kunnen spelen in de gevonden verschillen in de burgerschapscompetenties, zijn er namelijk ook indicaties dat docenten in de verschillende schooltypen verschillende accenten leggen in hun doelen voor burgerschapseducatie (Leenders et al., 2008; Ten Dam & Volman, 2003). Dit heeft mogelijk consequenties voor uitkomsten op leerlingniveau. Alhoewel kenmerken van de leerlingenpopulatie in scholen de keuzes van scholen

en docenten voor bepaalde doelen of praktijken van burgerschapseducatie beïnvloeden, kunnen docenten voor onderscheiden groepen leerlingen ook een verschillende invulling van 'goed burgerschap' nastreven. De vraag blijft dus bestaan in hoeverre de verschillende doelen van burgerschapseducatie voortkomen uit de verschillende perspectieven en interpretaties op burgerschap of dat de verschillende onderwijspraktijken en doelen worden afgestemd op de kenmerken van de leerlingenpopulatie.

Ten behoeve van dit proefschrift zijn geen gegevens verzameld over burgerschapseducatie zoals deze op school wordt verzorgd door docenten. Hierdoor was het niet mogelijk om duidelijke conclusies te trekken over specifieke aanpakken voor burgerschapseducatie. Daarnaast komt uit onderzoek naar voren dat het lastig is om het effect van burgerschapseducatie te scheiden van de mogelijke invloeden van het gezin, leeftijdsgenoten, werk en sportclubs. Wel hebben we in dit proefschrift gekeken naar de verschillen tussen scholen betreffende de burgerschapscompetenties van leerlingen, waarbij sprake bleek van slechts zeer minimale verschillen. Het moet bovendien worden opgemerkt dat er zich mogelijk sterke overeenkomsten tussen de scholen binnen de Alliantie Burgerschap voordoen omdat deze scholen allemaal bezig waren met de implementatie van burgerschapseducatie of de intentie hadden daarmee te starten. De kleine verschillen tussen scholen suggereren dus weliswaar dat de invloed van de variërende kenmerken van burgerschapseducatie minimaal is, maar op basis van de resultaten van dit onderzoek moeten we hierbij de nodige voorzichtigheid in acht nemen. Een interessante vraag voor vervolgonderzoek blijft dan ook welke specifieke kenmerken van scholen of aanpakken voor burgerschapseducatie bij kunnen dragen aan de bevordering van burgerschap van leerlingen.

Ondanks de bovengenoemde beperkingen van dit onderzoek kunnen waardevolle aanbevelingen voor burgerschapseducatie worden gegeven, met name op basis van de literatuurstudie. Vooral het bieden van een pedagogisch klimaat waarin ruimte is voor discussie en dialoog met anderen, waarin sociaal gedrag wordt gestimuleerd en waarin positieve relaties tussen leerlingen en docenten bestaan, beïnvloedt de burgerschapsontwikkeling van leerlingen positief. Het richten van de aandacht van de leerlingen op het nieuws (in kranten, televisies, radio) bevordert kritisch denken over maatschappelijke vraagstukken. Daarnaast is het gebruik van expliciete onderwijsmethoden in burgerschapseducatie van waarde voor de ontwikkeling van burgerschapskennis. Omdat de kenniscomponent van burgerschap zich anders blijkt te ontwikkelen dan de burgerschapsoriëntaties zouden daarvoor ook aparte doelen en onderwijspraktijken moeten worden geformuleerd.

De inzichten die in dit proefschrift worden gepresenteerd bieden scholen handvatten voor het effectief werken aan hun (wettelijke) burgerschapsopdracht. Het kan hen helpen bij de ontwikkeling en explicitering van een visie op burgerschapseducatie, de concretisering daarvan in leerdoelen en een planmatige aanpak voor alle leerlingen in alle onderwijsniveaus. Welke burgerschapskennis en burgerschapsoriëntaties bezitten zij reeds en welke mogelijkheden zijn er voor verrijking? Welke burgerschapsoriëntaties acht de school op grond van hun (pedagogische) onderwijsvisie van belang voor de leerlingen en welke vorm van educatie sluit daarbij aan? Door van de school zelf een oefenplaats voor burgerschap te maken, worden leerlingen gestimuleerd om actief te participeren in de maatschappij.